

Dat

*Dat is dat
dat wil ik
dat gaat niet
dat is zo
dat, dat, dat*

*Dat mag ik
dat ga ik
dat zal zo
dat hoort zo
dat, dat, dat*

Elly I., 11 jaar

GEDICHTEN MAKEN OP SCHOOL

'Sonnetten klinkt! U dichten was genieten!' schreef Jacques Perk. Dat zullen maar weinig mensen hem na kunnen zeggen. Hebt u ook zo'n moeite met Sinterklaasgedichten alleen al, laat staan met het vervaardigen van Echte Poëzie?

Toch zijn er mensen die het maken van gedichten helemaal niet zo moeilijk vinden en zelfs nog denken dat zowat iedereen het kan. 't Zijn leraren of zoiets en ze laten hun leerlingen gewoon onder schooltijd gedichten maken, met z'n allen bij elkaar in één klaslokaal. Als je die gedichten dan leest, kun je ze niet in kwatrijnen en terzinen onderverdelen en zit er geen wending in, zoals bij een fatsoenlijk sonnet, maar poëzie proef je er toch heel duidelijk in.

Theo Rensman zet in dit artikel wat boeken hierover op een rijtje en hoopt dat u uw leerlingen en misschien ook uzelf de kans kunt gunnen het dichten ook eens te proberen. 'De verbeelding aan de macht', daar gaat het eigenlijk om en dat willen we toch allemaal?

Poëzie hóeft eigenlijk helemaal niet, maar kán natuurlijk wel

Moedertaalonderwijs zonder poëzie bestaat niet. Iedereen die op dit moment voor de klas staat heeft er vroeger mee te maken gehad, alle leerlingen van nu komen wel ergens in hun schoolcarrière poëzie tegen. Dit feit is van de ene kant vanzelfsprekend, van de andere niet. Het spreekt vanzelf als je op grond van de praktijk constateert dat een van de doelen van moedertaalonderwijs kennelijk is leerlingen in con-

tact te brengen met Cultureel Erfgoed op het gebied van de Taal, waar-
toe natuurlijk ook gedichten behoren. Met die gedichten kun je als le-
raar dan van alles doen, je kunt er bijvoorbeeld tekstverklaringen van
maken, je kunt ze laten declameren, je kunt ze gebruiken als stof voor
een soort geschiedenislessen van onze cultuur. Steeds hoop je dan dat
je leerling op twee manieren profiteert: hij/zij wordt vaardiger in een
bepaald aspect van wat tot het moedertaalonderwijs behoort én geniet
van iets dat tot de mooie dingen van het leven gerekend wordt. Wie
weet pikt je leerling trouwens nóg iets mee, te weten een flintertje vor-
ming aangaande het Hogere, de Zin van het Leven, iets dat natuurlijk
nog wel even verder gaat dan genieten alleen. Dichters weten bepaalde
zaken namelijk erg diep doorvoeld over te brengen en de jeugdige ziel
wordt er allicht door geraakt zodat een stukje geestelijke bagage voor
later ongemerkt kan worden meegenomen. Zo moet het voor een le-
raar in het voortgezet onderwijs erg intrigerend zijn zich voor te stellen
hoe een ex-leerling bij de eerste echtelijke ruzie op de proppen kan ko-
men met 'Laten wij zacht zijn voor elkander, kind' van A. Roland
Holst.

Van de andere kant is het verschijnsel poëzie op school helemaal niet
zo vanzelfsprekend. Laten we er eens van uitgaan dat je als leraar moe-
dertaalonderwijs wil geven als een veeljarige training in communicatie.
Je leerlingen zijn daardoor, hoop je, beter in staat zichzelf te ont-
plooiën en te functioneren in het sociale spel van de maatschappij. De
taalsituaties waarmee je werkt in de klas kunnen dan natuurlijk het
best overeenkomen met de taalsituaties die je buiten de school aan-
treft. Welnu, het leren maken van een verslag is van daar uit gerede-
neerd een behoorlijk zinvol gebeuren gezien het feit dat er steeds een
redelijke kans bestaat dat je oud-leerlingen met vergelijkbare opdrach-
ten te maken krijgen.

Het bezig zijn met gedichten is dat niet, of zeer veel minder, aangezien
buiten de school poëzie nu eenmaal door zeer weinigen geschreven en
maar door weinigen gelezen wordt. Het laten declameren van Adama
van Scheltema of het interpreteren van Lucebert bereidt niet of nau-
welijks voor op een situatie later, waarin dat op grote schaal voortzet-
ting vindt.

Als u nu verwacht dat dit een pleidooi gaat worden voor een lespro-
gramma zonder poëzie heeft u het echter mis. De waarde van de gang-
bare manier van omgaan ermee, zoals hierboven geschetst, lijkt mij op
z'n minst twijfelachtig. De feiten liegen er immers niet om: de meeste
leerlingen kijken na hun schooltijd geen gedicht meer in en je mag
toch wel stellen dat dat op zichzelf een betreurenswaardig iets is. Dat
het mogelijk is er op een zinvoller manier mee te werken hoop ik u te
kunnen laten zien aan de hand van een aantal boeken van de laatste ja-
ren. Daarin wordt bij het werken met poëzie heel duidelijk ingespeeld

op het communicatiekarakter van het moedertaalonderwijs.

We zullen, gezien de recentheid ervan, natuurlijk moeten afwachten of zo'n benaderingswijze van langer adem zal zijn. Feit is evenwel dat wat er nu van naar buiten komt, enthousiasmerend werkt en in zijn resultaten overtuigt, zodat het de moeite loont de voornaamste auteurs voor de *Moer*-lezers eens op een rijtje te zetten.

Een beperking dient men zich daarbij vooraf te realiseren: alle materiaal stamt uit de wereld van het basisonderwijs. Ik ben ervan overtuigd dat het voor lesgevers uit andere typen van onderwijs desondanks zeer de moeite waard kan zijn er kennis van te nemen. Het wachten is juist, lijkt me, op de weerklank van deze geluiden in bijvoorbeeld het voortgezet onderwijs en de aanpassing aan dat niveau. Komt u maar, dus.

De man die ermee begon: Kenneth Koch

Laten we bij het begin beginnen. Dat is, kenners weten het, een boek van de Amerikaan Kenneth Koch, getiteld *Wishes, Lies and Dreams*, met als ondertitel: 'teaching children to write poetry', verschenen in 1970. Zoals de ondertitel al aangeeft gaat het hier niet om het lezen maar om het zelf schrijven van gedichten. Poëzie wordt in dit boek gepresenteerd als een zeer bijzondere vorm van vrij schrijven, waarbij leerlingen bezig zijn aan een stuk zelfontplooiing, met name aan het zich bewust worden van eigen creatieve vermogens. Koch gaat ervan uit dat iedereen creatief kan zijn, iedereen fantasie bezit en dat het voor iedereen de moeite waard is daarmee in de groep voor de dag te komen; poëzie is dan een uitstekend middel om dit te verwezenlijken. De docent streeft ernaar de leerling te bevestigen, zelfvertrouwen te geven én hem/haar aandacht en waardering voor de anderen te laten opbrengen; dat dit zeer wel past in goed communicatie-onderwijs lijkt mij buiten kijf.

Wishes, Lies and Dreams is het verslag van een fascinerende ontdekkingsstocht. Koch begint met te vertellen dat hij geen leraar maar schrijver van professie is; toch was hij al voor zijn experiment bezig met het geven van onderwijs in het schrijven en wel aan volwassenen. Toen hij de kans kreeg binnen te stappen in de lessen van onderwijzers van een lagere school in New York beseftte hij meteen hoe moeilijk zijn taak was. Talloze kinderen uiten zich namelijk op originele en aantrekkelijke wijze door te tekenen, te schilderen of collages te maken, maar van een soortgelijke expressie in taal is geen sprake. Er zijn immers vrijwel geen kinderen die voor hun plezier aan het schrijven slaan, terwijl hun mondelinge taalgebruik, zoals Koch opmerkt, eigenlijk vaak speels en inventief is. Kennelijk zijn er barrières die een spontane schriftelijke expressie in woorden in de weg staan.

Al doende leerde Koch onderkennen welke barrières dat zijn en ontwikkelde hij een strategie om deze weg te nemen en zo een stroom van creatief taalgebruik vrij baan te gunnen. De voornaamste elementen van deze strategie zijn:

- de docent brengt het proces op gang door de klas een opening aan te bieden, die aansluit bij de wereld van het kind. Dit poëtisch grondidee dient gemakkelijk verstaanbaar te zijn en van direct belang voor de leerling. Als docent moet je datgene uitkiezen, waarvan je verwacht dat hij/zij het leuk zal vinden en dit formuleren in de taal van het kind zelf (dus niet bijvoorbeeld 'I desire' maar 'I wish'). Zo kun je de klas de opdracht geven een gedicht te schrijven, waarvan alle regels beginnen met 'I wish' of 'If I were', of een met in elke regel een andere kleur.

- dan volgt een periode, waarin de klas in een soort creatieve roes aan het schrijven is. Het feit dat iedereen daarmee bezig is, neemt, constateert Koch, bij de individuele leerling de twijfel aan eigen kunnen weg. Natuurlijk mag er ondertussen gepraat en gelopen worden, hoofdzaak is, dat de sfeer intact blijft.

- de docent leest, bewondert, inspireert tijdens dit proces en zeker ook daarna als de klas kennis neemt van al het geschrevene. Alles dient op positieve wijze benaderd te worden. Neem de kinderen vooral serieus als dichter, ze bezitten immers een natuurlijk talent voor het schrijven van poëzie, waarschuwt de auteur.

- een dwangmiddel als rijm en de verplichting correct te spellen zijn hierbij uit den boze, aangezien ze een eind maken aan wat Koch noemt 'the flow of their feelings and associations'.

- het is ook van groot belang dat de docent de kinderen uitdrukkelijk stuwt in de richting van het onconventionele, dat zo'n beeldende kracht bezit. 'Zo rood als een roos' bijvoorbeeld is een cliché, 'zo geel als een roos' roept door zijn onverwachtheid een beeld op; met zulke vergelijkingen kun je je leerlingen dit duidelijk maken.

- zeer inspirerend werkt het luisteren naar andermans werk, zodat systematisch wordt voorgelezen wat geschreven is; natuurlijk leidt dit ontdekken en bewonderen van wat anderen te zeggen hebben tot het vergroten van wederzijds begrip in de groep.

Wishes, Lies and Dreams bestaat uit een inleiding van ongeveer 50 en een bloemlezing van ongeveer 250 bladzijden. Ik koos uit die laatste afdeling het volgende, zeer sfeervol geschreven gedicht, dat thuishoort in een hoofdstukje met als poëtische grondgedachte: I Seem To Be — But Really I Am.

My Own Little World

*We go to the beach
I look at the sea
My mother thinks I stare
My father thinks I want to go in the water
But I have my own little world.
I stare,
I see myself
I walk along the beach
Not another soul
But me.
I walk to a white horse
Snowy is her name
I get on
I hold tight her manes
I nudge her slightly
She walks,
The sun is setting
The sea is quiet
The sand is moist
The air is tender
The sky is all the colors of the rainbows
I kick her harder
My hair blows in the wind.
On to the destiny, of nothing
It seems endless
I think perhaps it is
My own little world*

Amy Levy

Koch over lezen en (daarna) schrijven

Kenneth Koch publiceerde in 1973 een tweede boek over het werken met poëzie in de klas, *Rose, where did you get that red?* met de ondertitel: 'Teaching Great Poetry to Children'. Het gebruiken van 'grote poëzie' als inspiratiebron, stelt hij hierin, is een logisch vervolg op de in *Wishes, Lies and Dreams* ontwikkelde werkwijze. Gevoelens en verbeeldingsleven uit werkelijk goede gedichten kunnen voor kinderen namelijk heel wat betekenen: als ze na lezing ervan zélf gaan schrijven, vinden ze gemakkelijk meer manieren om een gedicht in elkaar te zetten en meer onderwerpen om over te dichten. Lezen en schrijven worden één, in elkaar overvloeiende activiteit.

Daarbij doet zich natuurlijk het probleem voor dat nogal wat grote, voor volwassenen geschreven poëzie voor kinderen moeilijk toegankelijk is. Koch werkte er desondanks mee, met Shakespeare, Dante, Whitman, Rilke en vele anderen, wanneer de grondidee van hun gedichten tenminste duidelijk te verbinden viel met de gevoelens van het kind. Er mochten dan rustig gedeeltes onbegrepen blijven; als je alleen gedichten neemt, die kinderen volledig begrijpen, zou je ten onrechte veel goeds elimineren.

Koch wil evenwel per se voorkomen dat kinderen de gedichten die ze lezen rechtstreeks imiteren. Het gaat hem er alleen om, dat ze de voorname gevoelens of idee eruit halen en deze op hun eigen wijze opnieuw verwoorden.

Belangrijk neveneffect van deze aanpak is het feit dat kinderen meer poëzie gaan lezen als ze eenmaal gunstige ervaringen met het lezen plus schrijven hebben gehad. Zo snijdt het mes aan twee kanten.

De eerste Nederlandse bewerking van Koch: Poëzie als kinderspel

In Nederland beschikken we nu over twee publikaties in boekvorm, die in de geest van Koch zijn opgesteld. Dat is in de eerste plaats *Poëzie als kinderspel* van Fred Portegies Zwart (1975). Deze auteur ontdekte *Wishes, Lies and Dreams*, raakte onmiddellijk enthousiast en mocht er op de school van zijn kinderen de klas mee in. Dat resulteerde uiteindelijk in een uitgebreide bloemlezing met commentaren; naast allerlei openingen van Koch introduceerde Portegies Zwart er een flink aantal van zichzelf. Zeer geslaagd lijkt me hierbij bijvoorbeeld het thema Ouder/Volwassene/Kind, ontleend aan het bekende *Ik ben OK — jij bent OK* van Thomas Harris, dat een gedichtje als dit kan opleveren:

*Als ik bang ben in het donker,
zegt mijn volwassene: 'Waarom ben je bang
en waarvoor?'*

*M'n kind zegt: 'Ik ben nooit bang
in het donker.'*

*En dan zegt mijn ouder: 'Je hoeft niet eens
bang te zijn.'*

Tanja

(Voor wie Harris niet kent: elke mens bestaat volgens hem uit drie lagen, die beurtelings de boventoon voeren, door hem respectievelijk betiteld als het kind, de ouder en de volwassene.)

Voortreffelijk uitgevoerd en geschreven is een tweede publikatie, *Gedichten maken op school* van Annelies Dekkers, Peter Dekkers en Heleen Rutting (1975). Allerlei al besproken aspecten van het werken met poëzie komen hierin op heldere wijze en systematisch aan de orde. De auteurs geven drie redenen aan waarom je kinderen gedichten kunt laten schrijven en ik haal deze graag aan, omdat ze zo duidelijk verwijzen naar het al eerder door mij genoemde communicatieve karakter van moedertaalonderwijs:

- het maken van poëzie heeft zin voor een intensieve wijze van leven, de werkelijkheid van alle dag wordt ontdaan van zijn alledaagsheid;
- het maken van gedichten heeft zin voor het ontwikkelen van een creatief denk- en gedragspatroon;
- het maken van gedichten heeft zin in het kader van het taalonderwijs, aangezien het een vorm van zinverwervend taalgebruik is, waarbij het erom gaat tot klaarheid te komen over de wereld om ons heen. Natuurlijk is dit een procesmatig gebeuren, waarbij niet het produkt primair van belang is, maar juist het proces van betekenisverwerving zelf centraal staat.

Kinderen gedichten laten schrijven is in feite een didactische voltref-fer, stellen de auteurs; er is namelijk zonder meer sprake van intrinsieke motivatie, dat wil dus zeggen dat de leerlingen door de leerstof zélf geboeid worden.

Gedichten maken op school is een inspirerend boek. Het geeft een zeer duidelijk beeld van de achtergronden van het werken met poëzie en vele aanstekelijke lessuggesties met proeven van uitwerking daarvan. Deze lessuggesties zijn in twee afdelingen verdeeld, een aantal voorbereidende oefeningen, zoals het maken van allerlei associaties, en een aantal thema's voor gedichten. Daaronder bevinden zich, naast diverse van Koch overgenomen ideeën, eigen vondsten, soms ook uitgaande van gedichten van volwassenen.

Als voorbeeld van die laatste koos ik het volgende gedichtje, dat geschreven is na lezing van 'Marc groet 's morgens de dingen' van Paul van Ostayen.

Lilian groet 's morgens de dingen

Dag beer met je ene oog in je hooft

Dag pop met de deuk in je kop
hop hop

Dag pen met papier
hier hier

Dag

*Ik blijf lekker nog effen in m'n bed
pet pet*

Koch verzet zich in *Rose, where did you get that red?* tegen rechtstreekse imitatie van 'volwassen' gedichten; bovenstaand voorbeeld toont mijns inziens aan dat een meer directe navolging niet bezwaarlijk hoeft te zijn bij gedichten, die al zo duidelijk binnen het bereik van het kind liggen.

Een aantal uitgebreide boekbesprekingen en een literatuuropgave besluiten dit aanbevelenswaardige werk.

Voor en tegen van een andere benaderingswijze

Niet iedereen loopt weg met wat Koch en zijn geestverwanten te vertellen hebben. Laten we ook eens luisteren naar een stuk kritiek op hun werkwijze; heel duidelijk is die te vinden in *En vroeger kon je spelen waar nu het Jeroen Boschcollege staat ...*, waarin Peter van den Hoven een wat hij noemt 'tegendraads nawoord' schreef. Het boekje bevat een aantal teksten over wonen, werken en spelen in Den Bosch, geschreven op uitnodiging van de plaatselijke boekhandel/uitgever Merlijn. Kinderen van diverse lagere scholen stuurden in, een voorbeeld om te beginnen:

Mijn vaders en moeders werk

*Mijn vader is glazenwasser.
Mijn moeder helpt mee aan kantoren.
Ja, mijn vader werkt hard.
En mijn moeder ook.
Als mijn vader en moeder werken
moeten wij afwassen.
Wij hebben niet veel vrije tijd.
Mijn vader moet scholen winkels en
grote banken schoonmaken.
Mijn vader en mijn moeder
zijn de hele dag weg tot 9 uur 's avonds.
's Zaterdags moet mijn vader en
ook mijn moeder twee kantoren schoonmaken
tot 's middags.
En zo gaat dat door de hele week
en hele jaren*

Rob

Peter van den Hoven noemde zijn nawoord 'Kindertaal en maatschappelijke werkelijkheid' en betoogt daarin in grote lijnen het volgende: privébezit is de wortel van veel kwaad in onze samenleving, gelegaliseerde uitbuiting en onderdrukking vloeien eruit voort en de 'bewustzijnsindustrie' (media, reclame, etc.) is een ideologisch machtsmiddel om die toestand intact te houden. Onderwijs en gezin hebben gelukkig nog enige speelruimte, ze kunnen namelijk aanzetten geven tot een kritische bezinning op de directe sociale omgeving.

Wat betreft het taalonderwijs: dit pretendeert aan te sluiten bij de *belevingswereld* van het kind, wat iets heel anders is dan de *leefwereld*. Deze laatste omvat de eigen maatschappelijke situatie, hoe die in elkaar zit en de vraag wat er zou moeten veranderen. Aansluiten bij de belevingswereld komt niet verder dan het bezig zijn met creatieve expressie, die trouwens toch nooit meer dan een marginale rol speelt in het schoolgebeuren en eigenlijk alleen dienst doet als didactisch hulpmiddel in dienst van de schoolse taalcultuur. Deze taalcultuur, afgestemd als ze is op de taal van de middenklasse, blijft op die manier een permanent struikelblok vormen voor met name arbeiderskinderen, die steeds door middel van schooltoetsen uit de boot vallen.

De methode Koch vindt in Van den Hovens ogen geen genade. Koch werkt, stelt hij, puur compensatorisch, dat wil zeggen hij gebruikt de fantasie en de kinderlijke expressie voor een vlucht in een irrationele schijnrealiteit. Zo krijg je een leergang in illusievorming. 'Op het ogenblik dat het kind in staat zou zijn, zijn eigen sociale omgeving te onderzoeken en te doorzien, en er eventueel ook een strategie aangereikt zou kunnen worden om deze werkelijkheid ook actief tegemoet te treden, te veranderen, wordt het potentiële realiteitsbewustzijn opgelost in vervangende elementen, in kompensatorische taal' (pag. 43). Zo wordt, gaat hij verder, het kinderlijk denken onderdrukt, doordat het kind niet de kans krijgt zich met de eigen realiteit bezig te houden.

Deze 'vertrossing' van de literatuur (annex het schrijven) berust volgens Van den Hoven hierop, dat Koch in feite behept is met het ouderwetse burgerlijke ideaal van je maar niet druk maken om directe problemen in je woon- of werksituatie. Uiteindelijk gaat achter de zogenaamde zelfontplooiing à la Koch een stukje ideologie schuil, dat wil bemanteren wat juist wérkelijk aan de hand is.

Het nawoord eindigt met een indicatie van de richting waarin we het dan wél moeten zoeken: goed taalonderwijs is alleen mogelijk als je als leraar op de hoogte bent van de sociale en politieke omgeving van je leerlingen. Alleen dan kun je fantasie en verbeelding laten gebruiken als onmisbare elementen in een proces van gezamenlijke maatschappelijke bewustwording. Ze worden dan niet meer gericht op een illusoire schijnrealiteit maar op de concrete en grijpbare, veranderbare werkelijkheid; alleen dát is werkelijk creatief.

In het betoog van Van den Hoven zit voor mij de belangrijke stelling opgesloten dat het begrip creatief niet beperkt is tot het met fantasie vanuit en vooral over jezelf schrijven. Het onderzoeken van de wereld om je heen met je gevoel, fantasie én heel duidelijk ook je verstand, met recht mag ook dat creatief heten en ik vind de opstelling van Van den Hoven een waardevolle aanvulling van de benaderingswijze van Koch en zijn geestverwanten. Dat we daarbij te maken hebben met reeel communicatie-onderwijs zal iedereen wel duidelijk zijn. Ik kan echter niet met Van den Hoven meegaan in zijn volledig verwerpen van Koch. Het gaat, lijkt me, niet om het 'of-of', maar om het 'en-en'; het is, met andere woorden, óók een goed doel van moedertaalonderwijs leerlingen gevoelig te laten worden voor het fantastische, irrationele, laten we maar zeggen voor het poëtische. Dat is geen verkapte vlucht voor de werkelijkheid maar, zeker als het gebeurt op de actieve, indringende manier van Koch en de zijnen een stukje reële verrijking van je persoon. Maar ja, hierbij zal zeker wel weer gelden: wie oren heeft om te horen, hij hore!

Niets nieuws onder de zon

Op de redactietafel van *Moer* belandde tenslotte ook *Verlang maar niet te veel*, gedichten van kinderen, verzameld en ingeleid door C.W. Schraa. Bij lezing van deze bundel kom je tot de conclusie dat het belachelijk is te denken dat er in het verleden geen boeiende dingen gebeurd zijn. De heer Schraa heeft al meer dan veertig jaar poëzie laten maken in zijn klas, uiteraard zonder weet te hebben van wat Koch en anderen daar recentelijk over zouden vertellen. De neerslag hiervan verrast je op twee manieren: je kijkt vanuit nu wat vreemd aan tegen de nogal literaire, soms zelfs retorische kleur van de gedichten van zijn leerlingen en van de andere kant proef je met hoeveel plezier en gevoel er aan gewerkt is.

Verlang maar niet te veel vind ik een ontroerend boek. Ik denk dat oud-leerlingen van de samensteller met warmte terugdenken aan de schrijfuurtjes, vanuit het gevoel dat de meester hen een aantal mooie dingen in het leven heeft laten ontdekken. Dat is hoe dan ook een waardevol iets en als je nu vraagt of dit een zinvolle manier van bezig zijn met poëzie in de klas is, kan ik daar alleen maar volmondig met ja op antwoorden. Hoeveel originaliteit en beeldende kracht daarbij kunnen vrijkomen wil ik graag laten zien aan de hand van de volgende gedichtjes:

Vrees

Vrees is verscholen
Vrees is vol angst
Vrees is zo zoetjes
Vrees is zo stout
Vrees komt naar boven
Vrees is zo koud

Brigitta, 10 jaar

Dat

Dat is dat
dat wil ik
dat gaat niet
dat is zo
dat, dat, dat

Dat mag ik
dat ga ik
dat zal zo
dat hoort zo
dat, dat, dat

Elly I., 11 jaar

Besproken boeken

Kenneth Koch *Wishes, Lies and Dreams* New York 1970
Kenneth Koch *Rose, where did you get that red?* New York 1973
Fred Portegies Zwart *Poëzie als kinderspel* Amsterdam 1975
Annelies Dekkers, Peter Dekkers, Heleen Rutting *Gedichten maken op school* Den Bosch 1975
En vroeger kon je spelen waar nu het Jeroen Boschcollege staat ... uitgegeven door Merlijn, Den Bosch z.j.
C.W. Schraa *Verlang maar niet te veel* Hoorn z.j.